

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 93 (17041)

2005 чылдың
АВГУСТ 23,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 22.00.
Садар өртэз 3 рубль.

"Бүтү-ле дириг амытаннарга дузала ... оода хора чедирбе"

Айыс езулалы

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗАК ДАРГАЗЫ
Ш.Д.ООРЖАККА

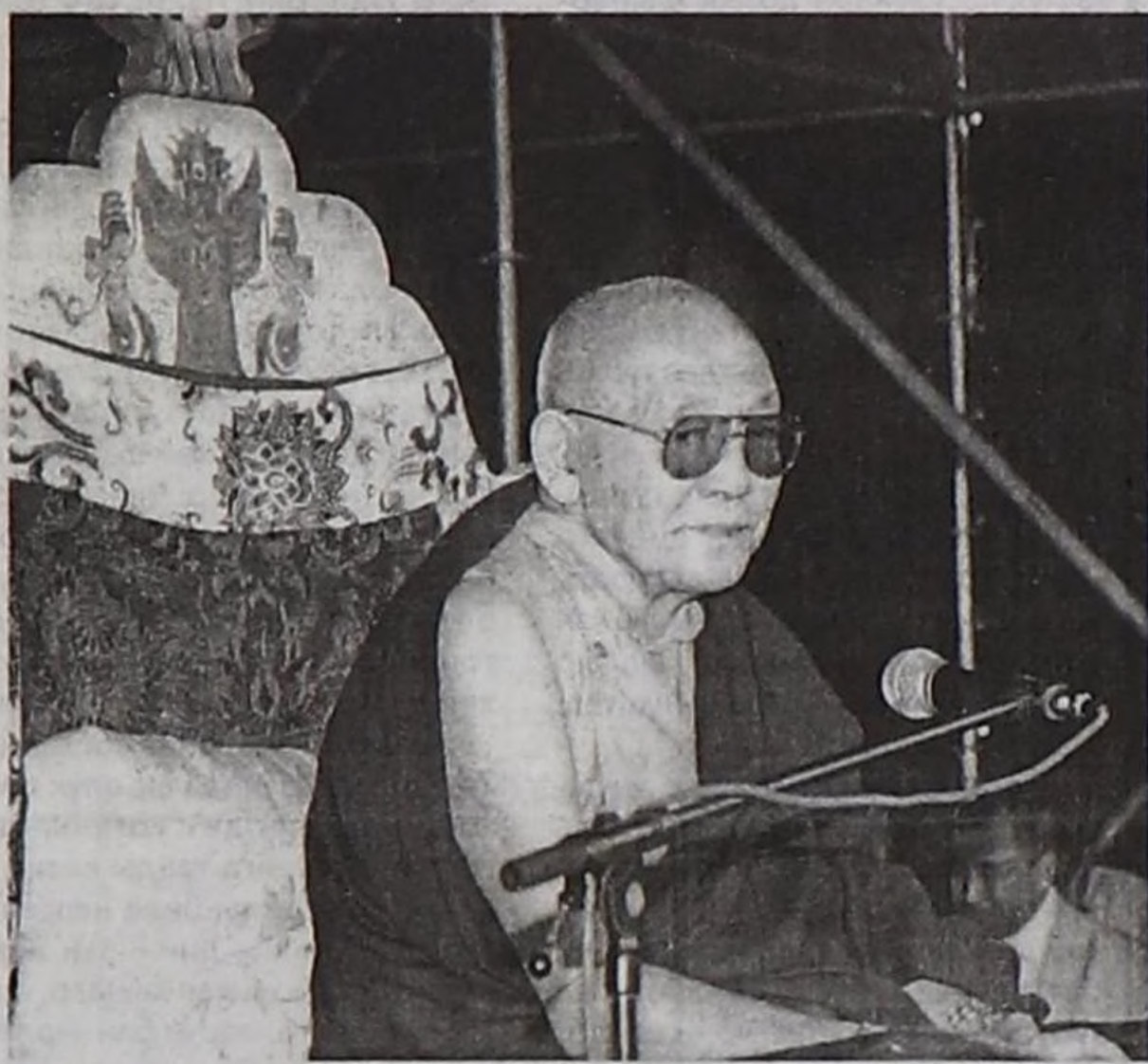
Хүндүлүг

Шериг-оол Дизижикович!
Тыва Республиканың Чазааның
РА 42429 дугаарлыг Як-42 само-
летка Совет Эвилелиниң Маадыры
Хомушку Чүргүй-оолдун адын
тыпсыр дугайында 2005 чылдын
июнь 10-да хүлээп алган №722
доктаалы күүсеттингенин Силерге
дыңнадып тур мен.

2005 чылдың август 5-тен
эглээш, бо агаар суднозу
Маадырның ады-биле ужалар.

Бо базым болза, бистиң ара-
выста харылзааларны улам кал-
бартыр дээрзинге бүзүредим.

Хүндүлел-биле,
Директорлар Чөвүлелиниң
даргазы С.В.Матюха.

Чырыткылыг IX Богда-Кегээн — буддизм албан-
дужаалдарының аайы-биле үшкү черде эрткен неделяның
эгезинде Тывага келгеш, 18, 19 хүннеринде найысылалдың
Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга Авалокитешвара
Бурганның айыс езулалын эрттирген. Бо хүннерде Улуг
Башкы чүдүкчүлери, лама-башкыларны хүлээп алган
болгаш өске-даа ажил-херекти кылган.

Ак Дарийги Бурганның айыс езулалы Совет Тываның 5
чылы аттыг стадионга август 19-та эгелеп турда, Тыва
Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чүве чугаалаан.

нениң политиказынга удуртулга
кылдыр алырын хүлээнип ап тур
мен. Ол чагыларның иштинде кол
черни ээлеп турар чүүл болза,
Будда Башкының Өөредиин чонга
ханызы-биле өөредии, эртемниг
лама-башкыларны белеткээри
болур, олче кичээнге салыр
бис. Оон ыңай Тываның, Буря-
тияның, Калмыкияның хуурактары
өөренир Индияның Гоманг хүрээ-
зиниң чанында тудуп эгелээн улуг
орду-хүрээ бар, ону тударынга
Тываның чону эң-не хөй акшаны
салган деп чугааладынар. Ол дээш
өөрүп четтиргенивисти чонувуска
илередип тур мен. Тыва хуурак-
тарның өөредии, чурттаар ол
хүрээзин тударынга моон соңгаар
дузаны чедиреривисти Чазактың,
чонун мурнундан Башкывыс
Силерге аазап тур бис. Кандыг-даа

Дараазында кижилерниң
кадыын быжыглаарынче, эмнээш-
кинни экижидеринче улуг сагышты
салып, төвүт эмнээшкениң арга-
ларын ажыглап, нептередиринче
кичээнге угландырдынар.
Чазактың талазындан бо айты-
рыгны шиитпирлээр хемчеглерни
ап, кадрларны өөредир бис.

Сувурганнар тударын чагып,
сүмеледиңер. Бир эвес Кызыл
хоорайга чаңгыс сувурган тудуп
каар болза, ол эки, ынчалза-даа
хоорайның өске девискээринден
ол сувурганче хамык энергия
чоруп туруп бергеш, хоорайның
сувурган чок талаларына каржы
чүүлдер туруп болур деп чагы-
дынар. Мону барымдаалааш, хоорай-
ның артып калган үш талазынга
бо чылдың сентябрь, октябрь
айларда үш сувурганни тутпас

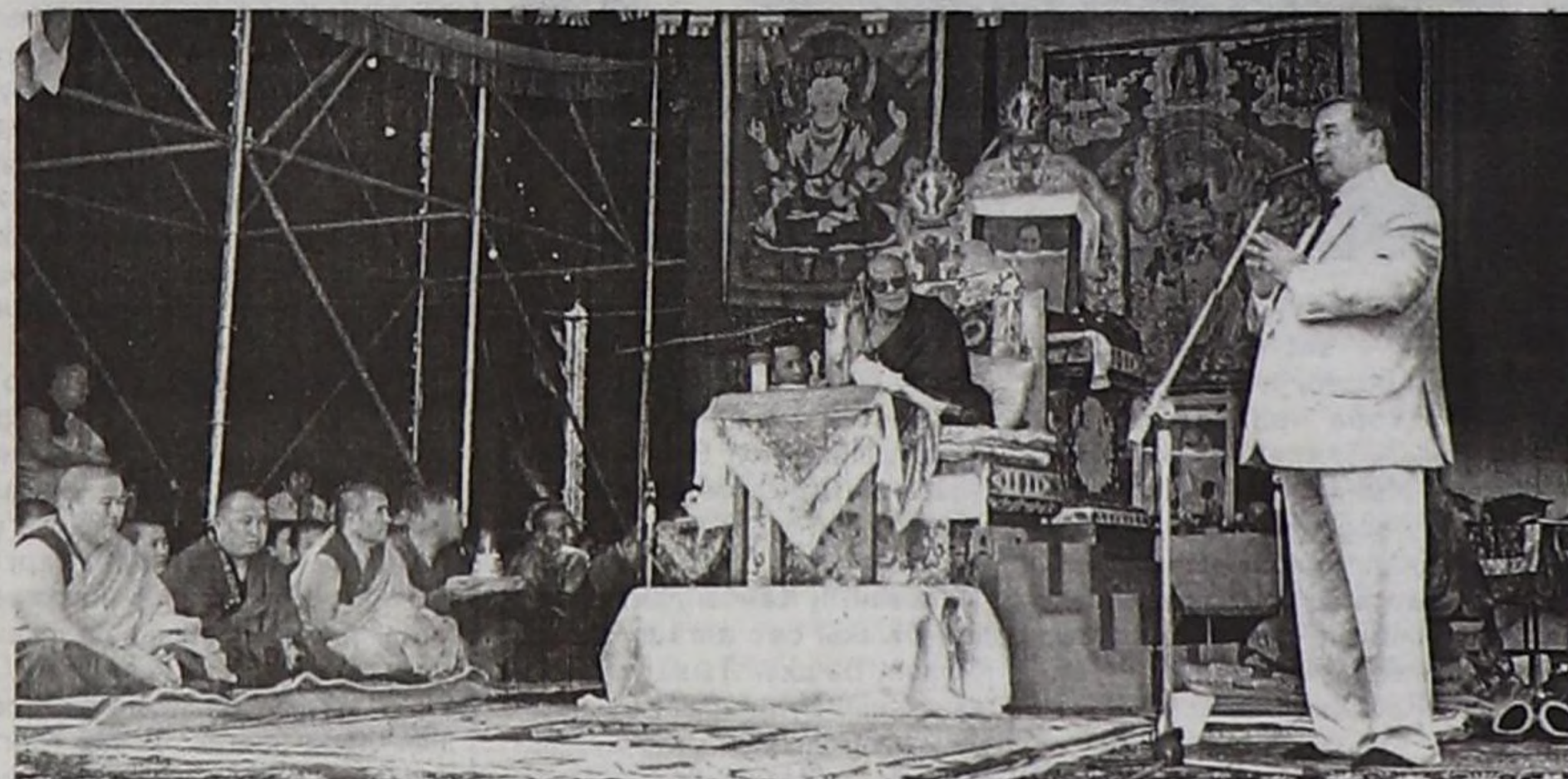
Чырыткылыг Улуг Башкы XIV
Далай-Ламаның 70 харлаанынга
тураскааткан "Далай-Лама —
кээргелдин Бурганы" деп ша-
жынчы байырлалды Индияның
Гюдмед хүрээзиниң лама-баш-
кылары Тантраның докторлары
Кызыл хоорайга бо чылдың июнь
айның төнчүзүнде эрттиргенин ол
чугаазының эгезинде онзалап
демдеглээш, оларга Тываның бүгү
чүдүкчүлериң мурнундан изиг
байыры чедирген.

— Ыдыктыг IX Богда-Кегээн
Башкы Силерниң эрткен чылын
Тывага Калачакра Өөредиин
эрттирип чорааныңар соонда,
республикага элээн өскерилгелер
болган. Тыва Республика, Россия
экономика талазы-биле элээн
сайзыралды алды, социал чаар-
тылгалар уламчылап турар. Чаш
ажы-төлдүн саны көвүдеп орат.
Россияның субъектилеринден
Тыва Республикада чаш урулар-
ның төрүттүнери эң-не хөй болуп
турар. Тайбың үеде чурттакчы
чонун, чаш ажы-төлдүн санының
көвүдеп турары дээрге, Бурган
Башкының, Далай-Лама Башкы-
ның, лама-башкыларның силер
бүгүдөгө эң-не улуг хайыралы деп
үнелеп көрүп тур бис.

Школа, дээди болгаш ортумак
өөредилге черлеринче кирип,
дээди база эртем ады чедип ап
турарларның саны чыл келген
тудум-на көвүдеп орат. Нацияның
кадыкшылы экижип турар. Арага-
дарыже, наркоманияже сундугар
кижилерниң саны кызырлып эге-
лээн. Республикада ниитилел-
политиктиг доктаамал быжыг
байдал тургустунган.

Силер Ыдыктыг Улуг Башкы

бо стадионга Калачакра Өөре-
диин чонга бергеш, чагыларны
кылдынар. Эң-не кол чүве — ки-
жилерниң аразында быжыг най-
ырал, кижилерниң бот-ботта-
рының аразында хүндүлежири,
арага-дарыже, кара таакпыже,
наркотиктиг бүдүмелдерже сун-

дулавазы дээн Силер. Ону бистиң
чонувус билип эгелээн, ылаңгыя
аныктар эки базымнарны кылып
турар. Силерниң чагыларыңар
езугаар Тываның Камбы-ламазы
сарыг шажынны чон ортузунга
нептередир талазы-биле улуг
ажылды кылганын демдегелеп ту-
рар бис. Сувурганнарны тутку-
лаан.

Бөгүн мээң-биле кыска ужу-
ражылгаңар үезинде элээн хөй
сүмелерни киридинер. Күрүнени
баштап турар кижиге болганымда,
оларны Чазактың болгаш күрү-

нацияның лама-башкыларының
чонунун аразында найыралды
моон соңгаар экижидерин, бы-
жыглаарын биске чагыдыңар, бо
талазы-биле байдал бисте эки.
Бистиң хуурактарымыс, лама-
башкыларымыс Индияга сарыг
шажынның бурунгаар депшил-
гелиг өөредииниң үндезинерин
шиңгээдип алган, кандыг-даа
нацияның лама-башкылары-биле
найыралды, ону эки хүндүлеп
билиринге өөренген, бо чаагай
чаңчыл улам хөгжүп, быжыгла-
рынга бистиң бүзүреливис улуг.

болза, хоорайга энергия балансы-
зы турбас, оларны тудар дилегни
чонга Чазактың талазындан кылыр
мен. Тываның хөй национал чонун
сувурганнарны тударынче кыйгы-
рып, оларны дарый тудуп алыр
болза, ынчан хоорайымыс сайзы-
раар деп чүвени угаап билирин
дилеп тур мен.

Чонумга мындыг чүүлду онза-
лап чугаалаксап туру мен. Бо
Ыдыктыг Башкывыс эрткен чылын
чаа-ла кончуг улуг аарыгдан кезип

(Уланчызы 2-ги арында).

ХӨМҮР-ДАШ УУРГАЙЫНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТР-ниң Чазак Баштыңы
Ш.Д.Ооржак Москваже ажил-
албан кылып чорааш келгениниң
түннелдериниң дугайында ТР-ниң
Чазак кезигүннеринге таныш-
тырган. Август 16-да РФ-тиң Ча-
зааның аппарадынга РФ-тиң
Чазааның аппарадында Социал
хөгжүлдө болгаш долгандыр
турар хүрээлелди камгалаар
департаментиниң директору
С. Калашниковтун даргалааны-
биле Каа-Хем хөмүр-даш уурга-
йының айтырылларының талазы-
биле хурал болуп эрткен, оон ажы-
лынга РФ-тиң Президентизиниң
Сибирь федералдыг округта
Бүрүн эргелиг төлээзиниң дуза-
лакчызы А.Суриков, РФ-тиң Эко-
номиктиг хөгжүлдө яамызының,
РФ-тиң Энергия үлетпүр яамы-
зының, РФ-тиң Регионнар талазы-
биле яамының, РФ-тиң Кадык
камгалап болгаш социал хөгжүлдө
яамызының болгаш ТР-нин
Чазааның төлээлери киришкен.

(Уланчызы 3-кү арында).

"Бүтү-ле дириг амытаннарга дузала ... оода хора чедирбе"

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

эмнээшкени эрткен. Кажан бо Башкы аарып турар үеде, аңаа кадыкшылды, дүрген сегирип күзүн телеграммаларны, деткимче, дуза кылдыр акша-көпөкти Тывадан чорудуп турганынга Богда-Кегээн Башкы мээң-биле ужуражылгазының үезинде улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип чугаалап олурду. Ынчанга чүдүкчүлеринге, чонунга Башкының өөрүп четтиргенин дамчыдып тур мен.

Улуг кезишкени эрткен, кадды ам-даа быжыгып, экиживез, суларга хирезинде Улуг Башкы узун орукту эрткеш, база катап тыва чонун чагай чоруу дээш, ооң ажы-төлүнүң келир үези дээш, тыва күрүнени быжыглаар дээш чедип келгеш, Будда Бурганның кончуг улуг өөредин эртирип, бисти өөредип турарынга өөрүп четтирбес аргавыс чок.

Чырыктылыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламага база катап узун назылаарын, делегейге Будда Башкының өөредин неперээрин, ону өөредип-биле бисте келген улуг лама-башкыларыныска, хамыктын мурнундан Ыдыктыг Богда-Кегээн Башкыныска өөрүп четтиргенин илередип, аңаа кадыкшылды экижил, күш-шыдалы катап эглип кээп, бүгү чонга ооң тарадып турар өөредин моон сонгаар сайзыраарын, бодунга узун назылаарын күзеп тур мен, эргим чонум.

Бистиң тыва чонувус, Камбы-Лама эргелели Богда-Кегээн Башкының маадырлыг чоруун кажан-даа утпас бис. Будда Башкының чырык өөредин Тывага болгаш Россияга непередир дээш ооң кылып турар улуг ажил-чорудулгазынга чагыгларын күүседиринге күрүнө талазындан дуза кадарын азалат турар улустур бис.

Ыдыктыг Богда-Кегээн Башкының өөредин сайзыраарын, ооң оруу ак, назыны узун болурун йөрээп тур мен деп, Шериг-оол Дизижинович чугаазының түңнелинде айыткан.

Чырыктылыг IX Богда-Кегээн Башкы чүве чугаалаан, ону орус болгаш тыва дылдарже Мая Малыгина (Москва) биле Сандык Буян башкы очулдурган.

— Хүндүлүг Чазак Даргазы, хүндүлүг чүдүкчү чон, бо удаада Тывага мээң келгеним адакталып турар. Бо хүннерни дыка эки эртирип алдывыс. Ол чүл дээрге, Авалокитешвара Бурганның күжүн алдывыс. Бөгүн болза, назы-хар узадыр, аарыг-аржык чайладыр, чедишкени эккээр, ак Дарийги Бурганның айызын алыр бис. Ол чүл дээрге, силер бүгү чонга эвес, Чазак Даргазының ажил-ижинге чедишкени эккээр ужурлуг — деп, Богда-Кегээн Башкы эгезинде демдеглээн.

Силерниң Чазак Даргазының чугаазындан бо чуртта эки талазынче өскерлишкенин болганын дыңнадым. Ол дээрге улустар шыдаар шаа-биле араганы, кара таакпыны, кем-херек үүлгедир чорукту болгаш өске-даа багай хоруглуг чоруктарны эвээжидип, чамдык таварылгада элээн улуг чедишкенин чедип алганы ол-дур. Силерге хөй сүме катпас мен, моон мурнунда, эрткен хонуктарда ол дугайында чугааладым. Кол-ла чүве —

кээргээчел сеткил, энерел, ынак чорук. Бо эки сеткилдерни бис боттарыныска үргүлчү шыгжап чоруур болзувусса, ол ышкаш өскелерге дузааргак эки сеткилдиг, карактажып турар болзувусса, ынчан бистиң аас-кеженис боду ала-чайгаар тургустунуп чоруур. Бо Чер, делегейде четпези, багай чок кижичок болуп турар. Кижичок бүрүзүнде эки талалары база бар чүве болганда, бистер чүгле ол улустуң эки кылып чоруур үүлгедиглеринче, сөс-домаанче кичээңгей салып, ону эскерип чоруур ужурлуг бис.

Бистиң аас-кеженис, човалаңывысты Бурган Башкы чаяап тургуспаан, ону эдилеп турарыныс чүгле боттарыныстан хамааржыр. Экини бодап, чугаалап, кылып, эки

чүлү болуп турарын чугулалат демдеглээн. Ынчангаш бо өөредигни кижичок бүрүзү шингээдип алыр, ону утпас, чайгылыш чок сагыыр ужурлуг. Хай-бачыттан адырлыр дизе, кижичок бодун боду кижизидер, өөредир, өскелерге багай салдар чедирер чүлдерни кылбазынче чыылганнарга Башкы чагаан.

Оон ыңай Богда-Кегээн Бурганның өөредин ханы өөренирин чонга чедингири, билдингири-биле тайылбырлаарының, амдыралга боттандыраарының улуг ужурдузалыын, ажыктыын айыткан. Кызылга Бурган Башкының өөрединиң төвүн ажыдарын, ону боду удуртурун ол дыңнаткан, ооң ажил-чорудулгазы кандыг болурун тайылбырлаан. Ол сарыг

чылдагаанны тургузар болза, түңнели — аас-кежи болур. Багайны бодап, чугаалап, кылып турар, хора чедирер болза, түңнели — хилинчек, човалаң болур. Мында келген кижилер шуптузу аас-кежиктиг, назыны узун болзун дээш, Силерниң чер-чуртунарга Бурган Башкының өөредин арыг сайзыраарын дээш, мен тейлеп чалбарып мен — деп, Богда-Кегээн чугаазынга айыткан.

Ак Дарийги Бурганның айыс езулалын Ыдыктыг Богда-Кегээн стадионга эрттирген. Ону орус, тыва дылдарга очулдуруп, тайылбырлаан, ол езулар келген хөй санныг чүдүкчүлөр ак Дарийги Бурганның айызын алган. Буддизм өөрединиң амгы үеде улуг дузалыын Башкы айыткан. Ооң кол уткасы, ужур-дузазы — күш дөгезе, күш ажыглавазы болур. Бо дээрге бисти долгандыр турар бүгү-ле кижилерге, бүгү-ле дириг амытаннарга дузалаар дээни ол. Бир эвес дузалап шыдавас болзуңза, оода-ла хора чедирбе. Ол сарыг шажының кол сагыыр

шажыны, ооң өөредин непередиринге, суртаалдарынга улуг рольду ойнаар. Ак Дарийги Бурганның айызын, ачы-буянын чүдүкчүлөргө Улуг Башкы берип тура, кижичок бүрүзүңге аас-кежикти, өөрүшкүнү, узун назылаарын йөрээген.

Тываның Камбы-ламазы Лодой-башкы сөс алгаш, Богда-Кегээн Башкы Тывага сарыг шажыны, Будданың буянын, ханы уткасын, улуг ужур-дузалыг өөредин непередир, суртаалдар талазы-биле биче эвес ажил-херекти чорудуп келгени дээш чүдүкчүлөргө өмүнээзинден өөрүп четтиришкенин илереткеш, ооң ажил-чорудулгазынга чедишкенин, узун назылаарын, быжыг кадыкшылды күзээн.

Ак Дарийги Бурганның айызын Богда-Кегээнниң бээри доозулган соонда, Ш.Д.Ооржак Ыдыктыг Башкыга өөрүп четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий Балчы-оолдуң тырттырган чуруктары.

Арга-арыг ажилдакчыларының хүнүңге уткуштур

Тываның чер-девискээриниң чартындан хөйүн арга-арыг ээлеп турар. Ол колдуунда далай деңгелинде бир муңдан ийи муң метр чедир даглыг бедиктерде өзүп үнгөн. Эң кол ыяшка Сибирь дыттары хамааржыр, ол үнгөн бүгү ыяштың 47 хуузун ээлеп турар. Дыт чуктуг болганы-биле кончуг быжыг, белен-селен иривес. Дытты тудуг материалынга, ылаңгыя суг иштинге кылдырган тудугларга үр хуусаалыг ажыглап тургаш, шыдамын "сибирь дубу" дээни таварылга эвес.

УЛУГ КИЧЭЭНГЕЙНИ САЛА БЕРГЕН

Ийи дугаар неперенгей үнгөн ыяш — пөш. Ол арга-эзимниң 45 хуузун ээлеп турар. Ону тудугга, соңга-хаалга кылыгыларынга болгаш стол, сандай кылырынга таарымчалыг ыяш болур. Ооң тооруунда кайгамчык үнелиг үс — 60 хуузу, белоктар — 20 хуу. Пөш үзү үнүш үзүнден артык шынарлыг. Ону үлетпүр черлеринге белеткээш, консервалааш, садыгларже үндүрүп турар.

Ол ышкаш үнелиг ыяштарга хады, шиви, чойган хамааржыр. Чойганны колдуунда саазын бүдүрүлгелеринде, чугун бальзам кылгаш оптиктиг үлетпүр черлеринде калбаа-биле ажыглап турар. Хады эки тудуг материалы болурундан аңгыда, ооң чугундан янзы-бүрү шынарлыг үстү ап турар. Инеленчек бүрүзүнден цингага удур витаминни кылып турар. Калбак ногаан аргаларны чылан өтпес шыргай арга-арыг кылдыр хуулдурган чүве — чадаң үнүштер. Олар янзы-бүрү аттарлыг.

Арга-арывыс, бүгү-ле үнүштер — бистиң тыныжывыс. Ооң үндүрген арыг агаарын бистер тынып турар бис. Арыг агаарны болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаары — амгы үеде кайы-даа чурттуң, кандыг-даа чонунун бир дугаар чугула айтыры ол болуп тургустунуп келген. Оон аңгыда арга-эзимниң үнүштери бистиң чемивис, кедип чоруур хевивистир. Олар чурттап турар оран-сававыска улуг салдарны чедирип турар.

Республиканың девискээринде 72 аңгы-аңгы хевирниң сүт ижер, адыр дуюлуг дириг амытаннары санаттынып турар. Арыг-арыгга турлагжааннарга, буурбулан, сыын-мыйгак, элик-хүлбус, адыг-хайыракан дээш, өске-даа аңнарны хөйү-биле адап болур. Аңныр ажил-агыынга чугула ужур-дузалыг, иштики-даштыкы садыг рыногунда бирги черде алды-киш, диң-хөөрүк, коданны чугаалаарга четчир.

Тываның иштики девискээринде 240 ажыг хевирниң куштары санадып турар. Арга-арыг иштинге кире бергеш, бир-ле дугаарында, янзы-бүрү куштарның үн алышкан шимээнинден арга-арыгның оттуп келгенин эскерер бис. Арга-арыгга чорааш, сарыг кымыскактарны эскерер сен. Ол езулуг арга-эзимниң санитарларыдыр. Кара болгаш шокар торгалар база. Курттуп ирир дей берген ыяшка торга ужул келгеш, аңаа хонуп алгаш эдер. Ыяшты өрү-куду чоктап, унун дыңнаалаар. Ыяштың иштинде курттуң барын билип алгаш, чидиг хаайы-биле ыяшты деже соктааш, куртту уштуп чиптер.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге арга-арыгның ыяш-дажы кончуг улуг рольду ойнап турар. 2005 чылдың бирги чартында ыяш ажил-агыының үлетпүр бүдүрүлгелери адырлар айы-биле багай эвес ажилдап, планныг даалгаларын чүс ажыг хуу күүсеткилээни солуннарда

үндүрдү.

Арга-арыг ажил-агыын хөгжүдөр, ону сайзырадырынга улуг рольду ойнап, сагынгыр-тывын-гыр, күжүн-билиин харамнанмай ажилдап чоруур, республиканың Арга-арыг ажил-агы агенти-лелиниң удуртукчунун оракакчызы Валерий Иванович Шишкинниң ажил-ижин демдеглээри күзөнчиг.

Республиканың арга-арыг ажил-агылары боттарының дорт хүлээлгези — арга-арыгның санитарлыг ашталгазы, хоралакчы курттардан камгалаарының баш удур ап чорудар хемчеглеринден, чаш өзүмнер олуртулганын болгаш өске-даа чугула ажилдардан дашкаар, хөй ажилды кылып четтигип турар. Чижээлээрге, боттарының иштики курлавырларын ажыглап тургаш, хөй сигенни белеткеп турар. Кат-чимисти тонна-тонназы-биле белеткээш, хөй ашкага чедирип ап турарлар.

Совет Эвилелиниң составына ТАР каттышпаанда аң-өлүк тывыжы бирги черде турганы-биле арга-арыг, тайга-танды кезип аңнаары массалы-биле неперээр турган. Аңнаан, диңнээң кижилерни контролдап хынаар, арга-арыгны камгалаар албан черлериде турбаан. Ол хиреде кайда, чүде өрт үнгөн дээр дугайында көрбейн-даа, дыңнавайн-даа өзүп келдим.

Сөөлгү он чылдарда чуртта калбарган эрге-хоойлуга болгаш корум-чурумга магадылап быжыглаваан, адакылары чагыртпастан, үстүкүлери чагырып шыдавастан демократияның түңнелинде, арга-арывыс өрттенип, хуокталбаан чаңгыс-даа кожуун, суму тыппас бис. Ооң чедирген каража-когаралы миллион-миллион акша-төгерикке чедирген.

1991 чылдың декабрь 19-та РСФСР-ниң улус депутаттарының 4-кү съездизи "Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының дугайында" хоойлуну хүлээп алган. "Экологтуг хоойлу-дурүмнү хажытканы дээш административтиг харысалга" деп эгениң 84-кү чүлү-биле торгаалга онашкан хамаатылар, эрге-дужалдыг кижилерден аңгыда бүдүрүлгө, албан организацияларның коллективтерин 50 муң рубльдан 500 муң рубль чедир акша торгаалын көргөн-даа болза, кымның, кайы организацияны аңаа дүүштүр торгаалга онашканын массалыг информация чепсектерин дамчыштыр дыңнава-даа, көрбес-даа, номчува-даа боор чүве-дир.

Ам Россияның-даа, Тыва Республиканың-даа талазындан ногаан океанывысче кончуг улуг кичээңгейни сала берген. ТР-ниң Бойдус курлавырлар яамызы, республиканың Арга-арыг ажил-агы агенти-лели, чер-черлерде кожуун, суму чагыргалары бир демниг, чаңгыс кижичок арга-арыгны камгалаар дээш ажил-даары арткан.

Серге ОНДАР.

Кызыл хоорай.

Абакан—Кызыл епархиязының тургустунганының 10 чыл болганынга тураскааткан езулалга 2005 чылдың август 21-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

Ханы хүндүткелдиг
Дээрги башкы!

Бөгүнгү байырлалдың хүндүлүг киржикчилери! Абакан—Кызыл епархиязының тургустунганының 10 чылы-биле холбаштыр сагыш-сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен. Чөөн-Сибирьниң мурнуу чүгүнге Орус православ хүрээниң чаа епархиязының тургустунганы, бүгү Россияны калбарты алган реформаларның үезинде ниитилелдин мурнунда улуг өскерилгелерниң тургустунганын херек кырында бадыткап турар. Чурттуң хамаатыларының хостуг арын-нүүрүн угуулгалаарының орнунга, боттарынга шажын-чүдүлгениң негелдезин боттук ажыглаар арганы берген.

Ону бистиң хей националдыг болгаш хей конфессионалдыг республикавыс тодаргайы-биле бадыткап турар болгаш чүдүлгелиг каттыжышкыннарның база арын-нүүрүнү хостуг чоруунуң дугайын федералдыг болгаш республика хоойлулары-биле камгалап турар база чүдүлгелиг кижилерниң эргезин база хосталгазын магадылаан. Тываның үндезин чурттакчыларының чаңылчаан сарыг шажыны, хамнаашкынның сайзырап турары-биле холбаштыр, христианство, бир дугаарында православ катап тургустунуп орап.

Бистиң бөдүүн эвес, удурланышкак талаларлыг үевисте православ шажын бодун база катап бадыткаан болгаш ведомствонуң азы албан чериниң кижээ чедирип шыдавас чүүлдерин ол кижиге берип болур: чуртталгага бүзүрел,

сагыш-сеткилдин оожургалы болгаш тайбың байдал. Христианнарның ыдыктыг чагыгларының үндезининде ачы-буян, ачы-дуза болгаш ынакшыл чыдып турар, ол кижиге бүзүрүнге билдингир. Ийи муң чыл иштинде тургустунуп келген төөгүзүндө хүрээ бодунуң бараан болукчуларынга шынчы бараан болуп келгениниң дугайында хей чижектер бадыткап турар.

Делегейниң ажык болуру, кижилерниң националы, эр, херээжени болгаш назы-хары, социал байдалы ылгал чокка кижилерге онза сагыш-салып чорууру, ниитилелдин күжүн каттыштырырга православ шажынның кылып чорудуп турар ажылынга болгаш улуг Россияны катап тургузарынга бистер шупту аңаа ооргаланып турар бис.

Бөгүн республикада үш православ чүдүлгелиг организация бүрүткеттинген болгаш идепкейлиг ажылдап турар: Кызыл хоорайда Свято-Троицкий хүрээ, Туран хоорайда Иркутскиниң Иннокентий Святителдин дуганы, Сарыг-Сеп суурда Божьей Матери икону. Ниити ажыл-чорудулганың контролюн болгаш Тыва Республикада православ шажынның ачы-буян ажыл-чорудулганы иерей Вячеслав ада боттандырып чорудуп турар. Свято-Троицкий хүрээге иерей Вячеславтың келгени-биле кээп чүдүп турар кижилерниң санының көвүдээнин демдеглээри чугула. Тываның православ организациялары кончук улуг хей-ниитиниң болгаш ачы-дузаның ажыл-чорудулганын чорудуп турар. Ол чурттакчы-

ларның сагыш-сеткил сайзыралына дыка салдарлыг болуп турар. Дээрги башкы Ионафан Тываның доктаамал аалчызы болуп келген, бурунгу черивиске кезээде байыр чедиреринге белен бис.

Чүдүкчүлериң болгаш иерей Вячеславтың ажыл-чорудулганының ачызында база Дээрги башкы Ионафанның деткимчези-биле православ чүдүлгелиг организацияларның материал-техниктиг баазасы быжыгып турар. Свято-Троицкий хүрээниң девискээринде чүдүкчүлөрдөн чыгган акша-хөрөңги-биле чүдүкчүлериң воскрес школазының тудуу доозулган.

Хүрээни күрүнөдөн аңгылаан конституция принцип чүдүлгелиг хамаатыларны күрүне сонуургалындан аңгылааны эвес, чүдүлгелиг общиналарның иштиги ажылынга күүседикчи эрге-чагырга органның киришпези кылдыр билзе чогуур.

Эрге-чагырга структуралары чурттуң болгаш республиканың конституцияларын сагывышаан, Тывага буддизмниң, хамнаашкынның болгаш христиан шажынның хөгжүлдээринге таарымчалыг байдалдарны тургузарыга салдар чедирип, шажын организацияларына моральдыг деткимчени болгаш материалдыг дузаны чедирип турар. Республиканың Чазаа чүдүкчүлөргө Туран хоорайда Иркутскиниң Иннокентий Святителдин хүрээзин тударына дузалашкан. 1999 чылда республикага Москваның хүннерин эртрирп турда, республиканың Президентиниң чалааны-биле Орус православ хүрээниң Москва

Патриархиязының херектер эргелекчизи, Синоданың доктаамал кежигүну, Солнечногорскиниң митрополиди Сергей Тывага кээп чораан. Республиканың Президентиниң чалааны-биле митрополит Сергей ооң соонда республикага Тывадан сенатор Сергей Виктор-ович Пугачев-биле кады 2002 чылдың февральда база кээп чораан. Ооң киржилгези-биле Кызылда Воскресенск дуганын тудуунуң турар черин ыдыктаарының езулалы болуп эрткен болгаш ооң таваан салган. Дуган тудуунга 10 млн. рубльди Бүгү-делегейниң үлетпүр банкызы берген. Бөгүн бистер Иверскиниң Бурган Авазының алдарына тураскаадып, туттунуп турар дуганын бичии хүрээзин ыдыктаар езулалда киржип турар-дыр бис.

Кызылда Воскресенск дуганының тудуу чоокку үеде доостур. Ол сорулгага дүүштүр республиканың Чазаа кады ажылдажылгага чүгле Бүгү-делегейниң үлетпүр банкызын эвес, ачы-буян чедирер өске-даа черлерни хаара тудуп тургаш, эргежок чугула акша-хөрөңгини тывар апаар.

Тывага православ шажынның моон соңгааргы хөгжүлдээни национал болгаш хей-ниитиниң турум, быжыг чоруун камгалап арттырырга, чүдүлгелер аразына чөпшээржилгеге болгаш чоннуң сагыш-сеткил талазы-биле бедик тура-соруктуг болурунга салдарлыг болур дээрзинге идегеп турар мен.

Силер бүгүдөгө аас-кежикти, тайбыңны болгаш чагай чорукту күзедим!

ТР-ниң Чазаанда

Хөмүр-даш уургайының келир үезиниң дугайында

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Хуралдың түңнели-биле РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының Тыва Республикада эргелелини удуртукчузу В.Ш.Оюнун иди үндүргөн айтырыгы-биле холбаштыр, бүдүрүлгени буураашкынга таварыштырбас талазы-биле кады ап чорудар хемчеглерниң протокол шиитпирин хүлээп алган. Республиканың коммунал ажыл-агый эргелели, Кызылдың ЧЭТ болгаш Тывакоммунэнегонуң киржилгези-биле Тывага хамааржып турар регионалдык чаңгыс аай чылыг-энергия компаниязын тургузарының дугайында саналды деткээ. Бо айтырыгны тодаргайы-биле өөренип көөр болгаш “Красэнерго” ААН-ниң бодунуң кириген саналы-биле холбаштыр, “Тывазэнерго” ААН-ни үш бот-тускайлаң компанияга чарарының дугайында — энергияны берип турар (Кызылдың ЧЭТ), садып-саарып турар (Тыва-энергосбыт) болгаш четкилерге үлөп турар (эде тургустунган “Тывазэнерго”) республиканың бүзүрел эргелелинге садып-саарар компанияның акциязын сөөлүндө дамчыдып бээр.

С.Калашниковка болган хуралга хүлээп алган протокол шиитпирлерин боттандырырга болгаш ол айтырыгларны ажылдап кылырынга ТР-ниң Чазаанда

Чазак Даргазының оралакчызы А.Брокерт даргалаан ийи ажыл-чын бөлүк тургустунган, ооң составында ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызының, ТР-ниң Энергия, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызының, Кызыл хоорайының мэриязының, ТР-ниң Саң-хөө яамызының, Өнчүнү эргелеп-башкаар агентилелдин төлээлери кирип турар. Республиканың Чазаа республиканың коммунал ажыл-агый эргелелиниң экономиктиг байдалын экижидериниң планын ажылдап кылган болгаш бюджетче шилчидер бүдүрүлгелериниң өрезин эде санаарының талазы-биле саналды кириген. Бо бүдүрүлгени долгандыр маргылдаалыг айтырыг чоруп турар болгаш ооң удуртукчузу чок болуп турар-даа болза, (чоокта чаа томуйлаттырган директор үр үеде Кызылда чок болуп турар) планын ажылдар бодунуң графиги-биле чоруп турар.

Айтырыгның элээн шыңгыы хевирлиг тургустунуп турары-биле, федералдыг болгаш республика денелдиг структураларының чаңгыс аай хөделишкыннерлиг шиитпирлери негеттиниң турары-биле, департаментиниң удуртукчузу С.Калашников август төнчүзүндө республикага келгеш, ажыл-херекти тодаргайы-биле сайгарып көөрүнге беленин чугаалаан.

Ниитизи-биле болуп эрткен хуралдың түңнелинге таарзынган Ш.Д.Ооржак демдеглээш, ооң-биле чергелештир чамдык чүүлдерге ол таарзынмаанын чугаалаан. Үстүндө айыткан федералдыг ведомстволарны көңүс анык специалистер төлээп келген болгаш Тыва дугайында оларның бодалы тода эвес, бүлүртүң болуп турары илден, а оларның чамдыктары республика деңгелдиг “политикажыттыг” удуртукчуларның база энергетиктерниң солун дамчыштыр берген меге медээлеринде болгаш кыйгырыгында саннарны журажылга үезинде бадыткаарын кызытканнар. Документ езууга бадыткаан медээлерде чугаалап турары-биле алырга, хөмүр-даш уургайының кредитор өрези дебитор өре-биле ден болуп турар болгаш хөмүр-даш уургайында кол өрелиг бүдүрүлгө — “Тывазэнерго”. Тываның хөмүр-дажының бот-үнези бир тоннада бир муң беш чүс рубль эвес, а оон үш катап бичии, республиканың энергетиктер мурнунда өрези чартык миллиард рубль эвес, а ол колдуунда бо хүннерниң төлөвлеринде дең болуп турар. Шак ындыг тайылбыр чамдык кижилерге ажыдышкын хевирлиг болган.

Тывада тодаргай байдалдың дугайында чамдык федералдыг ведомстволарның ажылдакчыла-

рының медээлер-биле чепсегленген деннели куду, боттарының адаанда, республикада турар яамыларның болгаш ведомстволарның удуртуп турар четпес ажылында, а олар бодунуң хуу-зунда чогуур үезинде федералдыг структураларны хүннүң медээлери-биле хандырап турарында деп, Ш.Д.Ооржак санап турар. Чүнүң-даа мурнунда, республиканың коммунал ажыл-агый эргелелиниң айтырыгыларының талазы-биле хуралдың бадыткааны-биле алырга, тодаргайлаарга, республиканы албан езуу-биле төлээп турар яамылар болгаш ведомстволарның медээзинге бодаарга, тус черниң чамдык политиктиг бөлүглежишкыннери хүннүң чыгыгы федералдыг структураларга янзы-бүрү хомудалдарны кирип турар.

Ш.Д.Ооржак бо чоруп тургаш, РФ-тиң Президент Администрациязының удуртукчузу Д.Медведев-биле журашкан болгаш №131 Федералдыг хоойлуга дүүштүр тус черниң бот-башкарылганын ээлчеглиг реформазына белеткел ажылдарының чоруп турарын чугаалашкан. Республика Баштыңының ээлчеглиг сургакчылаашкыны бо неделяда болур. Ооң кол сорулгазы — 2006 чылда республика бюджетиниң кол көргүзүлгелерин камгалаары болур. Неделяның төнчүзүндө республиканың Чазак Баштыңы РФ-тиң Күрүне Чөвүлелини Президентимунуң Казань хоорайга болур ээлчеглиг хуралына киржир.

Леонид НАТПИТ-ООЛ.

Номчукчунуң
бодалы

АМЫДЫРАЛГА

ДААЯНЫП...

Буступ дүшкен системаның хоойлу-саавырларын эдип-чазап, амыдыралда ажыглап турар бис. Эргиниң хей саавырлары күштүг хевээр. Оларда артык негелделер бар бооп турар.

Амыдыралдан эскериглеримни номчукчу-биле үлөжиксээ ийик мен. Дуржулгалыг чамдык шыырак эмчи кижилер статотчет дээш, дыка чай чок олур мен деп, бижиттинген олурарын эскерип болур. Ба-жыңга оор кижиге кирген тава-рылгада, истекчилер өрээл бүрүзүнүң шөлүн хемчээген, оорнуң кирген сонгазының, үнген эжиниң хемчээлин тодардып, шыйып, бижээн турарын база көрүп болур. Ол чүге ындыгыл? Оларның ажыл-мергежилниң дүрүм-саавыры ону негеп турар хире. Кижиге бодаарга, эмчи эмнээр, а истекчи кижиге истелгениң тодаргай ажылын чорутку дег аан. Че харын, оор болган-дыр. Каш дөрбелчин метр өрээлден ону кылганы, кандыг хемчээлдиг эйиктен оорнуң үнүп чоруй барганы онза эвес, а чүну, ка-жан оорлааны, арттырган ис демдектери, эскерип билген херечи чугула болу дег. Хем-чээттинип, бижип, чуруп турда-ла, үе эртип, оорнуң изи соой бээр деп чугаалап болур. Криминалистика бүдүн эртем чүве болганда, ону эки билбес кижиге дадалгал кылырга, таарыш-пайн баар ыйнаан. Отчет кыл-дынмас ажыл, мергежил эвээш боор. Ылаңгыя саң-хөө ажылы, ол чокта, буураар.

Шагдаа ажылында отчет база бар-ла. Эмчи херээнге статотчет чугула дээрзи-биле кижиге маргышпас. Ынчалзажок, ону билер, өске чергениң ажыл-дакчызы долдуруп, бижизе кандыгыл дээн бодал-дыр ийин. Дуржулгалыг эмчи кижиге бо ажылга үезин чарыгдан херээ чүү деп.

ВТЭК-тиң эмчи комиссиязы эртип турар инвалидтерде холу-будундан аскак чамдык кижилер, боттарының назынында орталанмазы мөчүзүн оскунган кемниң байдалын өй-өйлөп бадыткап, комиссия эртип турарын дыңнаар сен. Кижиниң хоочураан аары, дүлей, согур байдалы таарымчалыг байдалдардан, эки эмнээшкынден эттинип, орталаны берип болбайн канчаар. Орнунда чок хол, бут хамаанчок, үзүлгөн чаңгыс салаа-даа катап үнүп келгенин кым дыңнаан, көргөн боор. Бо айтырыгда эмчи кижилерниң буруузу кайда боор. Ону эргиниң дүрүм-саавырлары, чүвени канчал билер деп, кеденге-даа ышкаш, кыжырып негеп чыдары ындыг-дыр. Бүдүрүлгеге озалондактан айыыл болдурбазының инженер ажылында ажылдап чораан чылдарында хол-будун оскунган кижилерниң бо айтырыга хамаарышкан хомудалдарын чаңгыс эвес удаа дыңнап чордум. Оон бээр дыка көвей үе эртсе-даа, байдал ындыг хевээр-дыр.

Амыдыралдың дуржулганын даянып, эртемге үндезилеп, шак ындыг дүрүм-саавырларын ужуру эки билдинмес, чөптүг эвес негелделерин кызырза эки дээр мен.

Михаил СУНДУЙ,
күш-ажылдың хоочуну.

Тываның Арзылаң мөгелери

“Хүреш” талазы-биле делегей, Бүгү-россия, республика болгаш кожууннар маргылдааларына спортчу бедик түңнелдерни чедип ап, аныяк мөгелерни белеткээринге, кижизидеринге база тыва хүрешти сайзырадырынга кирип турар улуг үлүг-хуузу дээш “Тываның Арзылаң мөгези” деп спортчу дээди атты Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак август 14-те Алдын-оол Содун-оолович Кууларга (Чөөн-Хемчик кожуун), Чимит Чымбаевич Кууларга (Өвүр кожуун), Владимир Семис-оолович Монгушка (Кызыл кожуун), Вячеслав Кыдат-оолович Монгушка (Кызыл хоорай), Геннадий Сендижапович Монгушка (Каа-Хем кожуун), Маадыр-оол Кавааевич Монгушка (Кызыл хоорай), Шимет Нучукович Сүктерге (Тес-Хем кожуун), Алексей Самбуевич Хомушкуга (Кызыл хоорай), Иван Иванович Хураганга (Кызыл хоорай)

Шимет Нучукович Сүктерге “Тываның Арзылаң мөгези” деп спортчу дээди атты ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың тыпсып турары.

Иван Иванович Хураган.

Владимир Семис-оолович Монгуш.

Геннадий Сендижапович Монгуш.

Вячеслав Кыдат-оолович Монгуш.

Начын МОНГУШ — чемпион

Республика Хүнүнге болгаш “Наадым-2005” байырлалдарга тураскааткан 18 харга чедир аныяк мөгелерниң болгаш улуг мөгелерниң бирги чери дээш ийи улуг хүрешти республиканың чурттакчылары болгаш ырак-чооктан келген аалчылар август 13-14 хүннеринде магадап көргөн. Бо удаада хүрешти олимпийжи оюннарның дүрүмүн езугаар эрттирген. Мөге бүрүзү бодунга сан тыртып алыр. Ол езугаар узун даңзыны тургускаш, таварышкан сан езугаар мөгелерни хүрештирер. Ынчаар тургусканы мөгелерниң боттарына-даа, ооң организакчыларына-даа аажок таарымчалыг болганын демдеглес аргажок.

Аныяк мөгелер хүрежиниң кол деткичизи — “Чөпшээрелжилге” камгаладылга кампаниязы (даргазы Орлана Сергеевна Баян).

Ооң мурнунда чылдарда аныяк мөгелерниң хар-назынының талазы-биле маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп турганын барымдаалааш, бо удаада 4 документилерни хынаар кылдыр көргөн. Ол дээрже паспорт, төрүттүнгениниң дугайында херечилел, ИНН, камгаладылга полизи-дир.

256 аныяк мөгелерниң хүрежиниң бирги болгаш ийиги салыы бир шак иштинде-ле доосту берген, чүге дизе аныяктар аажок шалыпкын хүрешкен, карак чивеш аразында-ла, октажып турган.

Үшкү салыгда 64 мөге арткан. Ында кайы кожуундан мөге чок дээр. Мөгелер чурту — Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүрдүн чылдыңна хөй аныяктар кыржип турары билдингир, а бо удаада Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл дизе-ле, Кунгуртугдан бээр мөгелер шыңгыы белеткелдиг келгени илерээн. Мөге ада-уктуг оолдар мырыңай эмгежок. Ооң-биле чергелештир келир үеде езулуг начыннар болур аныяктар база хөй болганын бо хүреш бадыйткаан. Чаа аттар дыңналып келген: Күзечи Куулар, Паради Адыг-оол, Саян Хирбээ, Али Донгак, Дмитрий Дунгар-оол, Айгуль Монгуш, Чолдак-оол Херел, Ай-Чүрек, Любомир, Ай-Хаан дээш-ле баар. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрже, чер-черлерде аныяктар-биле ажил, ылаңгыя спорттуң хүреш хевириниң сайзырап турарының, ында тренер башкыларның эки ажылының түңнели-дир.

Карак чивеш аразында октажып турган мөгелер, дөрткү салыг эгелээрже, ам-на оожумнап, кижини бүрүзү онагларын бодамчалыг тудуп эгелээн. Ынчан-май канчаар, ам белен-селен октапкы дег кижилер артаан, шыырактар арткан.

Кымнарыл ол, таныжып көрээли. Октаптырган мөгелерниң аттарын база айтып каайн. Алексей Монгуш (Сайдаш М.), Мерген Ооржак (Саян М.), Салим Сараа (Артыш К.), Эрес Кара-Сал (Любомир Х.), Сылдыс Монгуш (Айдың О.), Начын Монгуш (Херел Чолдак-оол), Сергек Ондар (Артыш

С.), Дмитрий Дунгар-оол (Саян Х.), Амир Ховалыг (Буян Б.), Хая Түлүш (Чигис Ч.), Айгуль Монгуш (Даваалай С.), Паради Адыг-оол (Эртин Д.), Седип Ондар (Каң-Демир Д.), Саян Хирбээ (Субудай М.) база Али Донгак.

Бешки салыг. Бо салыгның эң эгезинде-ле шүглүрүнче кол кордакчылар — Өвүрнүң Алексей Монгуш биле Сүт-Хөлдүн Мерген Ооржак душчу берген. Бо ийи мөге баштай октажыптарга (Мерген девил кааптар часты), маргылдааның кол судьязы Александр Доржу деңге дүшкен деп шийткеш, катап хүрештирген. Ийи шыырак мөге тутчуп, удур-дедир аргаларны ажыглап, чүнү кылбаан дээр, ынчалза-даа күжү дең болгаш салыгны эгелээш, салыгны доостулар. Ийиги удаада окташкан соонда, Алексей Монгуш тиилээш, сестин аразынче кирген.

ТКУ-нуң студентизи Салим Сараа биле Улан-Баторда Шанхор спорт школының сургуулу Эрес Ка-

Мөге ада-уктуг оолдар мырыңай эмгежок. Ооң-биле чергелештир келир үеде езулуг начыннар болур аныяктар база хөй болганын бо хүреш бадыйткаан

ра-Сал душчу берген. “Тыва хүреш шыдаар бе азы моол бе, көөр-дүр че, оолдар!” — деп, көрүкчүлөр мөгелерни “чүшкүре-ле” бердилер. Көрүкчүлөрниң улуг хараадалы болуп, Салим Эреске октадыпты.

Суг-Аксы ортумак школының өөреникчизи Сергек Ондар удурланыкчызы — олимпийжи курлавырлар училищезиниң сургуулу Али Донгакты сегирип алырга, ол ушта шелдинип кааптып-ла турган чүве. Ынчалза-даа бир эпиг сегирип алган соонда, Сергек октап алды.

“Наадым — 2004”-ке улуг мөгелер аразына хүрешке 16-же киргеш, “Эң аныяк мөге” деп тускай шаңнал (10 муң доллар) алган Начын Монгушка Амир Ховалыг таварышкан. Начын чай кадында Амирни даяндыра каапкаш, тиеллени чииги-биле чедип алган.

Боттарының онагларын октааш, дараазында салыгже Альберт Ховалыг, Дмитрий Дунгар-оол, Айгуль Монгуш олар база кирген. Алдыгы салыг. Сес

мөге арткан: Алексей Монгуш, Дмитрий Дунгар-оол, Сергек Ондар, Начын Монгуш, Эрес Кара-Сал, Альберт Ховалыг, Айгуль Монгуш, Седип Ондар.

Алдыгы салыгны Сүт-Хөлдүн Альберт Ховалыг биле Чөөн-Хемчиктиң Седип Ондар эгеледилер. Кайызы-даа шыырак, 16-же, 8-че, 4-че доктаамал кирип келген

ажыглааш, арыг тиеллени чедип алган. Ынчангаш аныяктар хүрежинге ол чемпионнааш, “Ока” автомашиның эдилекчизи болган.

10 доллар шаңнал алган соонда, Начын хей-аът кирген дээрзи көскү. “Найыралдың начыны” деп Мөңгүн-Тайга кожуунга чылдың эртип турар хүреш республикада билдингир хүрештерниң бирээзи болгай. Начын аңаа үжүрлөшкен, а Алексей Монгуш шүгген чүве-дир. А Эр-

тине Домбуй-оол биле Күзечи Куулар ынчан моол аймактардан келген мөгелерниң дөгерезин октаан. Эр хейлер!

3-4-кү черлерде Эрес Кара-Сал биле Айгуль Монгуш. 5-8 дугаар шаңналдыг черлерде Алексей Монгуш, Альберт Ховалыг, Сергек Ондар, Дмитрий Дунгар-оол.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак шүүлген мөгеге байыр чедиргеш, чемпион кожааны баглап берген.

Моолдун Убса-Нур аймааның Парламент даргазы дээржи Батсайхан шүүлген мөгеге болгаш стадионда чыылган чонга республика Хүнү болгаш Наадым таварыштыр байыр чедирип чүве чугаалаан. Тываның аныяк мөгелериниң хүрежин магадап көргенин ол демдеглээш, беш мөгени Моолга барып өөредирин аазаан. Оларның долу хандырылганын боду хүлээнип турарын айтыпкан.

Хүрештин кол деткичизи — Орлана Сергеевна Баян шыырак белек-селектерин мөгелерге тывыскан.

Национал парктын Хүреш стадиону. Улуг мөгелериниң хүрежи. Чаан мөге Аяс Монгуш маргылдааның тугун көдүргөн.

Стадион долу чыылган чонга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак республика Хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан байырлалдар-биле байыр чедирип сес алгаш, күш-ажылчы чедишкенин дээш, кызымаккай малчыннарывыска, республи-

деглезе чогуур чүве — хоочун мөгелеривистиң баштайгы ийи салыгда-ла кагдырып турганы. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, хоочуннар төлептиг салгалды кижизидип кааны ол дур.

Үшкү салыг. Душчуп келген ийи мөге бүрүзү чараш, солун хүрешти көргүзүп турар болду, ынчалза-даа бо салыгда көрүкчүлери таалаткан демиселди онзалап айтып көрейин. Ат-

Беш дугаар салыг. Он алды мөге арткан. Бо салыг база-ла дүрүм езугаар Чаан мөге Аяс Монгуш-биле эгелзэн, ооң онаанда аныяктар хүрежиниң ийи дакпыр чемпиону — Өвүрнүң Седен-оол Ким. Ийи чыл бурунгаар чаражы кончуг, тырыңдаа бол, шилгедек турган Ким ам дээрге кайгамчык шыырак аларган. Чеже-даа шыырак боорга, Чаан мөгеге кым-даа чүү-даа болбас чүве-дир ийин, Кимни ол чая

алгы-кышкы, шимзэн-даажын чүү дээр! Кым кымга дужар ирги? Кайызын-даа кандыг дээрли!

Аяс Монгуш — Андрей Хертек. Чаан мөге Андрейни чая тепкеш, шелипти.

Мөге уктуг Сүт-Хөл оолдары душчу берди: ат-сураглыг Сынан-оол Николайны огулу Алаш Монгуш биле Уран-оол Донгактын дунмазы Кайгал-оол Донгак. Тиеллеге К. Донгакты болду.

Маадыр Монгуш — Кун-

ОН ДӨРТ ДАКПЫР ШҮҮЛГЕН

ликаның бүгү чонунга байыр чедиргеш, мөгелерге чедишкенин күзеп, “Эң-не күштүг мөге шүүлзүн!” деп алгал йөрээген.

256 мөге девип үнүп келирге, сүрлүг чаражын чүү дээр! Мөгелер чыскаалыпкан турда, тыва хүрешти сайзырадырынга кирип келген үлүг-хуузу дээш база ол талазы-биле көскү чедишкенин дээш, “Арзылаң мөге” хүндүлүг атты тыпсыр дугайында өөрүнчүг медээни башкарыкчы чарлапты. Диңмиттиг адыш часкаашкынары чаңгыланып турда, хоочун мөгелер Иван Хураган, Сүктер Шимет, Геннадий Монгуш, Владимир Монгуш, Алексей Хомушкун, Маадыр Монгуш, Алдын-оол Куулар, Чимит Куулар, Вячеслав Монгуш оларга “Арзылаң мөге” бедик атты тывысты.

Иван Хураганың август 14-те төрүттүнгөн хүнү. Бүгү чыылган чон алдарлыг хоочун мөгеге демниг адыш часкап, байыр чедирген.

Хоочун мөге Сүктер Шимет сөөлгү катап хүрежип турарын дыңнаткаш, бодунуң дунмазының огулга — бөгүн хүрежип турар аныяк мөгеге спортчу чедишкенин күзээш, мөңгүн эзер-чүгенниг айтты белекке бээрге, чыылган чон магадап, хоочунну изиг адыш часкаашкынары-биле үдеди.

Шынал-ла, тыва хүрештин сайзыралына оларны кирип келген үлүг-хуузу улуг. Хөй чылдарда олар Тываның адын камгалап, янзы-бүрү денелдин маргылдааларына киржип келген. Бөгүн аныяктар хүрежинге безин 256 мөге хүрежип турар апарганы база оларның ачы-хавыязы-дыр дие хөөредиг болбас. Спортка бердинген, шынчы чоруу дээш, аныяк-өскенге чараш, чаагай үлегер-чижээ дээш, оларга өөрүп четтиргенин бүгү чон илередип турар.

Хүрештин бирги-ийиги салында хары угда чээрби мөгени хүрештириптерге, кайызын көөрү берге-ле, чүгле четтигеринден-не хамааржыр. Ылаңгыя бистерге, бижири журналистерге, шуут дүшкүрлүг. Ынча кижиниң аттарын улай-улай адаптарга, кым биле кым душканын сактып алыры берге, бижири демдеглек алыры шуут болдунмас, мөгелериниң арнын танып оргаш дээрден башка. Бо ийи салыгда кымны кым октаанын саңаары болдунмас херек, ол солун арнынга сыңмас-даа. Онзалап дем-

сураглыг хоочун мөгевис Владимир Монгушту аныяк-даа бол, ат-сураа алгыды берген Ушпас Куулар октап алды. “Мельницаалар” Омак Кара-Сал сураглыг мөге — кежегелиг чараш мөгевис Алдын-оол Кууларны октаан. Аныяктар хүрежинге каш чыл удаа үжүүр былаажып, шүүп турган Аңгыр Куулар Каң-Демир Кууларга кагдырыпты. Россияның хостуг хүрешке мөңгүн медалының эдилекчизи Сараа Аянны Өвүрдөн Айдыс Куулар октап каан.

Оон аңгыда бир өөрүнчүг чүүл — ортумак назының мөгелери хоочуннарның эки үлегерин эдерип, чаа эгелеп чоруур аныяк мөгелерни деткип, оларны хей-аът кирип турары. Бо удаада Адар Куулар 2-3 салыгны эрткеш, кагдырыпса-даа, спортчу хей-ады бедик болуп, ыраклы Бай-Тайганың Кара-Хөлден келген дунмазы аныяк мөге Артыш Күжүгетти деткип, акша шаңалын тывысты. Ол ышкаш Аңгыр Кууларга база төрелдери акша шаңалын берди.

Дөрткү салыг. Аныяктар хүрежиниң чемпиону Начын Монгуш дидим тутчуп турза-даа, арга-дуржулгалыг Андрей Хертекке октадыпты. Аныяктар аразына база-ла шүглүп турган Артас Ооржакты Омак Кара-Сал кагды. Шултувустуң эки билиривис Комбуй-оол Аликти Сүт-Хөлдүң Алаш Монгуш октады. Бо чылгы Наадымның аныяктар хүрежинге үжүүрлешкеш Седип Ондар Шагжы Болат-оолга, “Наадым-2004”-ке шүгген аныяк мөге Александр Хууракты Седен-оол Ким, Каң-Демир Кууларны Семис-оол Опанас, Дүвендей Чечек-оолду Чимит Куулар октаан. Челер ады Наадым чарыжына эртип келген Евгений Куулар Чаан мөгеге таварышкаш, октапты. Ийи шыырак мөгелер Геннадий Монгуш биле Аңчы Монгуш үр-ле тудушту. Дедир хончуже кириптерге, Аңчы арга ажыглааш, тепкеш, боду кээп дүшту. Алексей Монгушту Аян-оол Ондар октап алган.

Хоочун мөге Федор Куулар Арзылаң мөге Маадыр Монгуш-биле ачырдачыр сегиржип тургаш, кагдырды. Тыва спортту хөгжүдеринге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кирип чоруурларның бирээзи — Федор Кууларга Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Дмитрий Калчан тускай шаңалды тывысты.

туткаш, октап кагды.

Ады безин Ушпас, бо мөге сесче үш катап киргеш, Чаан мөгеге ийи катап таварышкан кижидир. Бо удаада Андрей Хертекке таварышкан. Сесче кирер дээрге, чок-ла болза, Чаан мөге дужуп кээр, чок-ла болза, үжүүр хунаар мөге дужуп кээр мындыг болуп турары ол-дур. Изиг-изиг тутчуп тура, Ушпас Андрейни тепкеш, октаар часты, ынчалза-даа ол алдырбайн барып, тиелелгени чедип алды.

Кайгал-оол Донгак — Омак Кара-Сал. Кайызында спорт мастерлери, Россия чемпионының шаңалдыг черлериниң эдилекчилери. Кайгал-оол чоокта чаа Грецияга болган хүрешке база тиелээш келген. Коргунчуг удурланыкчы. “Мельницаалар” Омак база-ла оон дорайтавас удурланыкчы. Үр хүрежи келген соонда, мөгелерни дедир хончуже кириптер орта, Омак арга ажыглааш, чедир кылбайн баргаш, кагдырыпты.

Үжүүр (аныяктар) былаашкан мөге Седип Ондарны октаан Шагжы Болатты Алаш Монгуш октап каапкан.

Хостуг хүрешке спорт мастери Кунгаа Начын биле 2003 чылда Якутскиге болган чемпионатка тергиидзэн Аян-оол Ондар таваржып келген. Кайызы-даа буттаар мөгелер. Чидиг демиселдин түңнелинде Кунгаа Начын тиелелгени чедип алды.

Арзылаң мөге Маадыр Монгуш онаанга таварышкан Семис-оол Опанасты доңгайты шелипти.

Ийи Арзылаң тутчу бээрге, сүрлүг-ле! Вячеслав Монгуш биле Чимит Куулар. Бодунуң айыылдыг аргазын ажыглааш (долгааш), Чимит Куулар октап алды.

Арзылаң мөге Геннадий Монгуш бо чылын дендии тудуп чоруп турар: Шагаада Аяс-биле үжүүрлешкен, Барыин-Хемчиктин юбилейинге тураскааткан хүрешке база үжүүрлешкен. Чеди-Хөл кожуунуң мөгези Чигжит-оол Аянны база октап алды. Аян-оолга Чеди-Хөл кожуун чагыргазы 16-же кирип хүрешкени дээш акша шаңалын тывысты.

Алдыгы салыг. 256 мөгеден эң шыырак сес мөге арткан: Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Геннадий Монгуш, Кунгаа Начын, Кайгал-оол Донгак, Чимит Куулар, Алаш Монгуш, Андрей Хертек. Сес мөге девип турда, көрүкчүлериң

гаа Начын. Начын буттап алгаш, адаанче кире бергеш, Арзылаңга кайын күш чедер! Октаткан деп чарлаптарга-даа, Начын деңге дүшкен бис деп турар хевирлиг маргыжып шаг болду, ынчалза-даа судьялар шиитпирли-биле Маадыр Монгуш октаан дээрзин катап база чарлапты.

Бо улуг мөгелер болгаш аныяктар аразында хүрешке маргылдаа черле үнмзэн чүве болгай, ону магадап эскерип ордум. Начын-на харын ынчалды. Кыдыындан көскү, чон караа көскү джир болгай, маргыш үндүрбзэн болза эки турган. Аныяктарга ындыг үлегер багай салдар чедирип болур.

Чедиги салыг. Дөрт мөге арткаш, Аяс Монгуш биле Кайгал-оол Донгак, Маадыр Монгуш биле Чимит Куулар кылдыр ужуражып келген.

Чаан мөге биле Кайгал-оолдуң аразында шүүт чок болган. Катты күдээзи Кайгал-оолду өрү көдүргеш, салып каан — бо-ла.

Ийи Арзылаң мөге сегиржип алырга, “чер-дээр сириңенип турар” чүве-ле болду. Чимит бир удаа Маадырны хая көрүндүр тыртыпкаш, ат кылыр часты. Оон элзэн болганда, чонаада дүрген хүрештиг Чимит та чүнү бодап турганы ол чүве ийик, үр-ле ол-бо халбактанчып, салдынчып келдилер. Хончуже кириптерге, Маадыр көдүргеш, бөөлдээш, октапты. Эх, эгезинде-ле эки шимченир турган-дыр ийин, Чимит.

Сөөлгү салыг. Ийи мөге арткан: Аяс Монгуш биле Маадыр Монгуш. Үр-даа болбаанда, Аяс колдук адаанче киргеш, буттааш, октап кагды. Ынчалдыр Аяс Монгуш Наадым байырлалының он дөрт дакпыр чемпиону болуп, “Жигули” автомашинаны алган.

Маадыр Монгуш шаңнаткан телевизорун өскүс уруглар бажыңына белекке берген. Чимит Куулар соодукчуну, Кайгал-оол Донгак хеп чуур машинаны шаңналга алган.

Түңнелинде “Наадым — 2005”-тиң хүреш маргылдаазын тергиин кылдыр организаптап эрттирген Тываның куш-культура, болгаш спорт агентиле-линге өөрүп четтиргени-висти илередип каалыңар.

Светлана БАЛЧЫР,
“Шынның” корр.

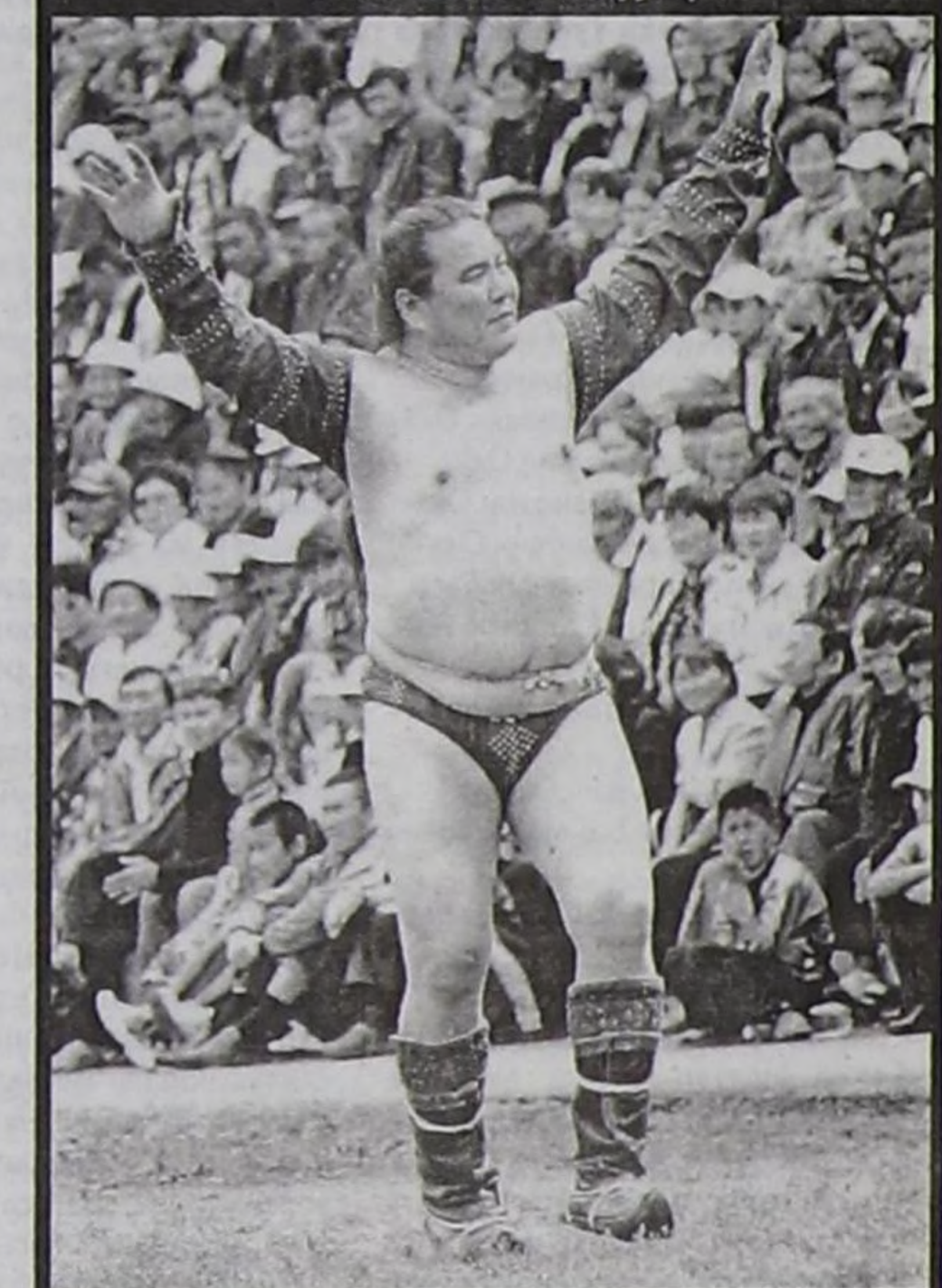
Алексей Самбуевич Хомушкун.

Маадыр-оол Каваевич Монгуш.

Чимит Чымбаевич Куулар.

Алдын-оол Содун-оолович Куулар.

“Тываның Арзылаң мөгелери” деп фото-репортажты Василий Балчий-оол кылган.

Даайымның сактыышкыннары

1960 чылдар үезинде мен 10 харлыг турумда, кырган-ачам, кырган-авам Бай-Тайганың Тээли суурундан ырак эвесте даг эдээ черге бичии бажыңга чурттап турган. Кырганның ынчан инектерлиг турган болгаш хүннүң-не бызаалар кадарар мен. Кырган-ачам Намчыл Салчак Хунажыкович Бай-Тайганың Көп-Сөөк сумузу чурттуг фронтучу Серен-Дондуп Салчактың төрели чораан. Кырганның ийи-чаңгыс кежээлерде хойтпак хайындырарда Серен-Дондупту чалап алып, ол кижиниң дайынга киржип чораанын дыка сонуургап дыңнаар чораан. Мен база дыңнааным-биле үлежип көрей.

1943 чылдың шала күскээр Серен-Дондуп ТАР шериниң ротазын баштап алгаш, Бай-Тайганың, Мөңгүн-Тайганың бажыңче Хемчик хемниң бажы-биле чадаг походтап чорааннар. Ол походтан келген аныяк оолдарны Хем-Белдиринче кыйгырткан чүве-дир. Дыка хөй аныяк оолдар, кыстар эки турачы эскадронга кирип алган. 1943 чылдың август 30-де Улуг-Хемниң паром аксынга хайым чон оларны орус чуртунче үдээн. Олар Абаканга чедир машиналарга, а оон поездиге чорааш, Украинага четкен. Тыва оолдар узун орукка чоруп оргаш, ССРЭ-же оор езу-биле халдаан немецтер деп чүү-ле дүрүлүг дайзыннар ирги, көргөн болза деп сонуургап чугаалажып чораан чүве-дир.

Бир-ле коргунчуг от-көстүг халдаашкын болган. Аңгылажы бээрге шуут баш көдүрер аргажок, ок сыылаар, көңгүс чанында дүжүп турар. Ол тулчуушкунда тулдур-ла тулушканнар. Тыва оолдар боттарының оңгузундан үнгөш, немецтер оңгузунче халдап, ону эжелеп кирип келгеннер. Серен-Дондуп бир-ле көөрге, өлгөн немецтер чыткылаан.

Гвардияның анаа дайынчызы
Серен-Дондуп Салчак
Амыр-Сатович (1921-1993).

Немецтерни черле көрүп көрбээн болгаш тыва шериглер ынчан оларны дыка сонуургап, шинчилеп көргөн бис деп даайым чугаалаар. Куяк бөрттерлиг, немец форма хептерлиг, мага-бот дээрге аажок шыырак, узун-узун, коң хаайларлыг, ак шыр айлыг кижилер бооп-тур. Уваа! Орус кижии кара олчаан улус чүве-дир дийип, немецтерниң орустар-биле дөмейин тыва оолдар пат-ла кайгап, сонуургап көргөн чүве-дир.

«Ол боолаашкын, тулчуушкун үезинде командир «Боолаңар!» дээр-ле, пулеметтан соксаал чок боолап-ла тур бис. Каш кижии артканын санаар-даа харыкчок, коргунчуг хан-чин, өлүмнү көргөн мен — дээш, даайым харлыга бергеш, кезек ыды чиде бээр кижии.

«Бир шавар халдаашкын үезинде сактырымга, бир кижии эктимче сопкан ышкаш болган, тоовайн чүгүрүп-ле ор мен. Балыгладыпканымны, хан-чиним

төктүп чораанын билбээн мен. Моң-биле соккан ышкаш, кадыш-ла дээн. Ужу-бажым дескингеш, кээп ушкаш, билбес мен. Ок деггеш, эгинниң адаа чымчак эттен хос өде берген» — дээш, даайым оозун «хос хөрек» дээр чораан.

Миннип кээрге, госпитальга чыткан, сегип алгаш, үнүп кээрге, бодунуң тыва эштери ырап чорупкан болган, ол өске ротага келген.

1944 чылда дириг арткан тыва эки турачы дайынчыларны чуртунче үдеп чорудар бетинде оларны Москвага медальдар-биле шаңнаар дээш эккелген. Серен-Дондуп эштери-биле өрээлге кирип кээрге, кайнаар-даа көөрге, долгандыр-ла шивээ дег бедик улуг шафтаар бар болган. Дедир үнерин безин билбейн барган. Канчал моон үнүп алып, мени үн дээр болза, кайнаар баар кижии боор мен деп пат-ла корткан-дыр. Тыва эки турачылар орден-медальдар ап турганнары ол чүве-дир.

Бичии чорааш, дыңнаан сактыышкыннарымны дамчыдарын кызыттым. Ынчангаш эеп келбейн барган тыва дайынчы оолдарга тураскаал кылдыр мындыг шүлүк-биле төндүрөйн.

Далаш-биле байырлашкаш, Дайынче олар айттыныпкан. Узун орук шөйлү бээрин Уян оолдар кайыын билер. Шынчы, бөдүүн оолдар болгаш

Чырык күзел күзеп турган. Душтуктарга үр-даа болбайн Дужуп чедип кээр бодаан. Ынчалза-даа оолдарны Ыдык-чаазы манап турган. Көстүп көрбээн дайын оду Хөөкүйлерни кээргевээн.

Өөм ээзи Борис Намчылдан дыңнап бижидим.

Екатерина НАМЧЫЛ.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

КЫРГАН-АЧАМГА ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Мээң кырган-ачамны Айыыжы Севзэн Көгжеевич (Иргит) дээр. Ол Эрзинниң Бай-Даг суурга чурттап чораан. Кырган-ачам Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип, фашисттик эжелекчилер-биле тулчул чораан. Ол Тывадан чорааш, Ровно хоорай чедир дайылдашкаш, чанып келген. Кырган-ачам эрес-дидим чоруу дээш орден-медальдар база хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Оң дугайында «Тыва эки турачылар» деп номда бижээн, оң чуруктарын Алдан-Маадыр музейинде база Мөрен школазының музейинде аскаан.

Кырган-ачам Бай-Даг суурга хөй чылдарда малчыннап база төвежилеп чораан үелеринде база-ла багай эвес малчын диртип, хөй санныг шаңналдар-биле шаңнадып чораан. Ол 1982 чылда аар арааш мөчээн. Кырган-ачам бистиң аравыста чок-даа бол, ажы-төлү база уругларының уруглары, бистер сактып, бодап чоруур бис. Кырган-ачамның орден-медальдары база чуруктарын бистер шыгжап, көрүп чор бис. Ынчангаш кырган-ачамга «Салгакчы мен» деп шүлүмнү тураскаадып бижидим.

Алдан чылдар бурунгаар Аар-берге, дайын-чаага Аалын, чонун камгалажып Алдар четкен маадырларның Аразында кырган-ачам База бары чоргааралым. Эки турачылар аразындан Эң-не бичии аныяа бол, Бузуттуга кээргел чок Пулеметчу Айыыжының

Гвардияның анаа дайынчызы
Айыыжы Севзэн
Көгжеевич (Иргит)
(1922-1982).

Изин истээр, угун улаар Идегелдиг салгакчы мен. Төрүттүнмээн турумда-ла, «Кызыл-дустаан» кырган-ачам Төөгүлүг сөзүн дыңнап, Кыйыын орта олурбаан мен. Төдү маадыр чоруктарын Кыдыраашка биживээн мен. Ынчалзажок кырган-ачам Ырда кирген маадыр чоруу Үе кээрге, меңээ база Үлегер боор, бадыткаар мен. Чонум, чуртум камгалажыр Соруум быжыг

солдат боор мен!
Айдемир ДЕНЗИН,
Мөрен школазының 6-гы
классчызы.

ЭЭРБЕКТИҢ ЭКИ ТУРАЧЫЛАРЫ

Ээрбекте, Улуг-Хемниң оң талакы эрининде, суурнуң үстүү талазында эки турачыларга тураскааткан улуг тураскаал бар.

Ооң арнында мынчаар бижээн:

«Амыдырал оду мөңгө кыпсын дээш,
Амы-тынны харам чокка өргээн ийик бис.
О, чоңуус, Тывавыс, Ээрбэвэс
Оолдарыңар алдар-адыңар сыкпадывыс».

Олар кымнарыл? Оларның аттарын ында сиилбип бижээн:

1. Калзаң Амырбитович Оюн
2. Седен-оол Ожаанович Оюн
3. Сеңгин Чымчакович Оюн
4. Суваң-оол Лозанович Оюн
5. Шойлаа Чамыянович Оюн
6. Ак-оол Караашпаевич Оюн
7. Дыртыкпан Кашпыкович Оюн
8. Кежеге Борбак-оолович Оюн
9. Оолак Каваевич Оюн
10. Санчат-оол Байыр-оолович Оюн
11. Хүрең-оол Чолдак-Дадарович Оюн
12. Чопаа Адыяевич Оюн.

А өске талазында ол үеде Ээрбекке чурттап тургаш, дайынче чоруткан орус хамаатыларның аттарын база бижээн.

1943 чылдың сентябрь 1-де бүгү Тыва оолдар, кыстарын фронтуже үдеп чоруткан. Тывадан чоруткан эки турачылар Москва чоогунда Ковров хоорайга шериг белеткелин эртип, шылгалдаларны кончуг эки дужагаш, командьлал чериниң айтыышкыны-биле Ук-

раинаның хоорай, суурларын хостаары-биле чорупканнар. Чеде берген черинге Кызыл Шеригниң өске кезектеринге каттыжып, кадыг-берге тулчуушкуннарга маадырлыгы-биле киржип турган.

Мен маңа ол үеде дайын шөлүндөн кээп турган чагаалардан кезек одуругларны кирип көрей. Кежеге Борбак-оолович Оюн немец-фашистерден Варшава хоорайны хостажып, Берлинге четкенин мынчаар бижип турар: «1945 чылдың май 9-зу. Бүдүн дүн-хүн иштинде удувадым. Бүгү-ле хевирниң бооларындан адып-ла турар, а мен база-ла автомадым огун төндүр аттым. Бо кончуг кадыг-берге чылдарда бодап-сактып чораан Тиелелгевис келгени ол-ла-дыр. Тиелелгеге Берлинге жураштым. Аажок аяс хүн болду, ынчалза-даа арай серинзимээр. Ыяштар чаа-ла ногаарарып турлар. Байыр дээрге байыр-ла болгай. Мен рейхстагтың ханаларынга «Тывадан Оюн. 1945 чылдың май 9» деп адым салып кагдым. Эртеинде митинг болду. Силер бистиң Тывавыста та кайы хире байырлап

туру силер ыйнаан».

Кежеге Оюн дайын соонда аалынче чанып келгеш, Ээрбек школазынга ажыл-агый эргелекчилеп, совхозтуң хоюн кадарып ажилдап чораан. Ол 1967 чылда мөчээн.

Ада-чурттуң Улуг дайынының база бир киржикчизи Седен-оол Ожаанович Оюннуң ада-иези улуг Боомнуң алды талазында Белдиг-Даг деп черге чазаглап, Салдамның арыг баарынга чайлап, кыш келирге, Улуг-Сайыр унунга кыштап, мал-маганын өстүрүп, көжүп чораан. Ынчан бистерниң аалдарывыс кады кожа чурттап турган. Седен-оол Оюннуң ада-иези 1944 чылда фронтудан эки турачылар кээп турда, аъжын-чемин, изиг шайын хайындырып белеткеп алгаш, оглун манап турган чүве. Ам Седен-оол Оюннуң аалынче бижээн чагаазындан үзүндүнү кирип көрей. «Германиядан байыр. Мында дээрге час бодунуң эргезин алкан, долгандыр ногаан, чечектер чечектелип тур. Кижии бодап көөрге, делегейде бүгү-ле чүве эки, аас-кежиктиг ышкаш сагындырар. А херек кырында артиллерияның коргунчуг ыыт-даажы чаңгылаанып, ында-мында снарядтар частып, муң-муң боолар адып-ла турлар. Бистер дээрге Берлинге Тиелелгениң Тугун азар дээш ол кончуг хүл-ыйбаның аразынга

демисежип тур бис. Бис, анаа солдаттан генералга чедир, ол даалганы чоокку үе иштинде күүседиптер дээрзинге бүзүрелдиг бис. Бис ам Одер хемниң ынында бис. Кайгамчыктыг улуг төөгүлүг болушкун болурун билип тур бис...».

Седен-оол Ожаанович Оюн даарта Тиелелге хүнү болур деп турда, Берлин хоорайга өлүрткен. Ооң хөөрү Берлинде Трептопаркта, ооң адын ында алдын жүктөр-биле мөңгөжиткен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш Япон дайынының киржикчизи Сеңгин Чымчакович Оюннуң чагаазындан үзүндүнү эргим номчукчуларга таныштырып көрей.

«Мээң эргимнерим!

...Будаптеп хоорайны фашистерден хостаанывыс соонда, доран-на «Эшелоннар аайы-биле чүдүртүңер!» — деп команда келген. Поездиге олурупкаш, Уралды эрте бергенивис соонда, совет-япон кызыгаар айтырыгылары нарыыдап турар-дыр деп чүвени чоорту билип каан бис. Вагоннар аразында ынчан харылзаа чок турган, чүгле поездиниң доктаап турупкан черинге ужуражып, харылзажып болур турган. Чоруп олурувуста, оруувуска улуг, биче хоорайлар таваржып чорду. Оларның чурттакчылары биске байыр чедирип, сибиржилер фронтудан чанып бар чыдарлары ол-дур дийип турган.

Новосибирск хоорайның адаанга поезд доктаар черге бистиң вагонуус чанынга бир командир чедип келгеш: «Дайын төнгөн-дир, эштер. Дүжүп бериш-

кинниң актызынга ат салдынгандыр!» — деп, биске дыңнатты. Ындыг медээни дыңнааш, бистиң сагыш-сеткиливистиң көдүрлүүшкүнүн чугаалаар сес тыппас мен. Ынчап хөлзеп турувуста: «Шупту вагоннарже олурунар!» — деп команда берген. Поезд бисти бир фронтудан өске фронтуже апар чорааны ол. Мен ам Маньчжурияда мен. Япон самурайлар-биле тулчул тур бис. Манаңар, удавас чеде бээр мен. Сеңгин» — деп чагаазын ол төндүрөн.

Сеңгин Оюн япон эжелекчилерни Кыдаттан үндүр сывыр-тажып тургаш, 1945 чылдың августта Маньчжурияга маадырлыгы-биле өлгөн. Сеңгин Оюннуң шаңнаткан орденин Ээрбекте төрөлдериңге акша-биле кады ийи чыл бурунгаар тывыскаан.

Тыва эки турачыларның маадырлыг демиселиниң дугайында чогаалчы Михаил Вершинин мынчаар шүлүктөп бижээн:

Адыгы пулеметчу тывалар
Адаан черин кагбааннар.
Оларның он бири өлзе-даа,
Оттуг дайынның чүс ажыы
кырдыган.

Ада-чурттуң Улуг дайыныңче Тывадан чоруткан оолдар, кыстар эрес-дидимин көргүзүп, улустарның аразында найыралды быжыг-лаарыңга улуг үлүг-хууну киригеннер. Дайынның киржикчилеринге кезээ мөңгөде алдар болгаш хүндү! Оларның ажил-херээ, алдар-хүндүзү кезээ шагда элөп читпес.

Хеймер-оол САНЧАЙ.
Ээрбек сумузу.

